

Владислава Савенкова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ БАНКІВСЬКОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

Vladyslava Savenkova

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE CONCEPT AND SYSTEM OF SOURCES IN EU LAW IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE'S BANKING SECTOR

This article analyzes main approaches to definition of the legal characteristics of the sources of the European Union law. The basic theories on definition of "source of law" were studied. The questions concerning definition of "sources of EU banking law" were revealed. It is noted that each area of the European Union activity has its own system of legal sources, different in origin, in implementing subjects and use. Outlined the need to rethink studied category. The author considered sources of the European Union law and its ordering. The article states that implementation of European integration strategy in Ukraine is impossible without a detailed study and application of key provisions of the banking legislation of the European Union. Therefore, not only important theoretical but also practical value belongs to sources of EU law, particularly banking law. Different views on the understanding of sources of law were analyzed; it was determined that sources of banking law is a system of its external forms, consisting of legal norms designed by lawmaking subjects.

Key words: The European Union, the concept of "source of law", system of EU law sources, banking law, European integration.

Політичні та соціально – економічні перетворення , що відбулися сьогодні в інтеграційній площині у країнах Європи, зорієнтовані на втілення демократичних принципів та високих стандартів, що базуються на відкритій ринковій економіці. Не аналізуючи ймовірність позитивних чи негативних результатів такої тенденції для вітчизняної правової системи та економіки, визначимо безсумнівність того факту, що для їх розвитку і модернізації , обумовлених інтеграційною стратегією України, нагальним є аналіз та запозичення досвіду Європейського Співтовариства.

Банківська система, безсумнівно, займає особливе місце у кожній державі. Останнім часом актуальним стає питання вивчення проблематики права ЄС, окремих його інститутів, зокрема – банківського права. Україна не є виключенням, тому євроінтеграційний курс означає інтеграцію банківської системи України в банківську систему ЄС.

Дослідженню джерел права ЄС у своїх працях приділяли увагу такі вчені, як Л. Луць, В. Муравйов, Н. Оніщенко, В. Опришко, Н. Пархоменко, Р. Петров, М. Саракуца, К. Смирнова, Ю. Шемшученко та ін.

Воно все частіше розглядається під кутом можливої адаптації до банківського законодавства України. Окрім цього, не можна не погодитися з тим, що реалізація стратегії європейської інтеграції України неможлива без детального дослідження та застосування основних положень банківського законодавства Європейського Союзу. На нашу думку, важливе не тільки теоретичне, але і практичне значення належить джерелам права Європейського Союзу, зокрема, банківського.

Створення сучасної загальної теорії джерел права на нових засадах з врахуванням принципу методологічного плюралізму і базуванні на антропологічному підході, який ставить людину в центр правової реальності, є однією з первинних задач сучасної вітчизняної юриспруденції. Ігнорування такого підходу, принципів ідеології права, деформація принципу верховенства права, порушення принципу законності, які пережило наше суспільство протягом останніх поколінь, мало однією з

причин відсутність цілісної системної концепції юридичних джерел права. Хоча питання про джерела права неодноразово ставилося в юридичній науці, однак дискусія велася переважно щодо співвідношення понять “форма” і “джерело” права.

В сучасних умовах необхідність переосмислення категорії “система джерел права” та поглибленого дослідження системних зв'язків між джерелами права, як традиційними, так і нетрадиційними обумовлена, принаймні тим, що 1) Україна визнала ратифіковані Парламентом міжнародні договори частиною національного законодавства, і за рахунок них зросла роль нормативно-правових договорів серед інших юридичних джерел права; 2) в Україні поширилася дія прецедентів Європейського суду з прав людини, а певні рішення Конституційного Суду України стали визнаватися прецедентами тлумачення; 3) зберегли, а подекуди поновили своє значення правові звичаї (звичаї ділового обороту, торгівельні звичаї, міжнародні звичаї тощо) і узвичаєння (адміністративні, торгівельні)¹.

Як зауважує Р. Тополевський, характер системи джерел права, і, опосередковано, правової системи, невід'ємної від інших підсистем суспільства (економічної, політичної, соціокультурної), які перебувають у найтіснішій взаємодії з нею, визначають, значною мірою, зв'язки між джерелами права. Причому йдеться не лише про внутрішні зв'язки між ними, а й про взаємодію з іншими підсистемами правової системи. Саме тому важливим стає питання про місце системи юридичних джерел права в правовій системі, зокрема, і соціальній системі взагалі, що, в свою чергу, здатне посприяти поглибленню розуміння трансформаційних процесів в правовій системі України, визначенню міри змін правової системи в умовах євроінтеграційних процесів, наближенню системи юридичних джерел права України до стандартів Ради Європи і Європейського Союзу².

Потрібно зауважити, що система джерел банківського права Європейського Союзу досить різноманітна. Можна стверджувати, що класичний підхід до розуміння джерел права цілком підходить і до права ЄС, але, безперечно, з деякими особливостями. На нашу думку, для правильного визначення поняття «джерела банківського права» потрібно дати чітке розуміння «джерело права». Аналізуючи багато точок зору можна виділити деякі підходи до розуміння даного поняття.

У тлумачному термінологічному словнику з конституційного права за редакцією Л. Наливайко та М. Беляєвої «форми (джерела) права» визначаються як офіційні способи вираження і закріплення змісту правових норм, за допомогою яких правові норми набувають публічного характеру, стають загальнообов'язковими для всіх і отримують зовнішню об'єктивацію³.

Юридична енциклопедія за редакцією Ю. Тихомирова розуміє під джерелом права (англ. sources of law) умовний юридичний термін, який позначає ті форми, в яких знаходять відображення і закріплення правові норми, а також об'єктивні фактори правоутворення правових ідей, принципів, концепцій⁴.

Серед українських теоретиків з такої позиції виходить авторський колектив підручника «Загальна теорія держави і права» за редакцією О. Петришина та М. Цвіка. Під джерелом права дослідники розуміють силу, що творить право, пам'ятки історії, літератури, судові справи, звичаї, правотворчу діяльність держави, матеріали, взяті за основу законодавством, а також способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права⁵.

Найбільш прийнятними є ті позиції науковців згідно з якими під джерелом права розуміють «спосіб вираження і закріплення (зміни чи відміни) правових норм»⁶, або «спосіб визнання соціальних норм в якості обов'язкових»⁷.

¹ Тополевський, Р.Б. (2003). Система джерел права: генеза, генетичні зв'язки. *Право і безпека*, 2, 4, 80-82.

² Topolevskyy, R. (2002). *Legislative regulation of the freedom of gatherings in the system of the Ukrainian legal sources: a collision, a misunderstanding or a joke?. Freedom of peaceful assemblies and freedom of associations in Ukraine*. Kharkiv: Folio, 44-50.

³ Наливайко, Л.Р., Беляєва, М.В. (2013). *Тлумачний термінологічний словник з конституційного права*. Київ: «Хай-Тек Пресс».

⁴ Тихомирова, Л.В. (2008). *Юридическая энциклопедия*. Москва: Изд. Тихомирова М.Ю.

⁵ Цвік, М.В., Петришин, О.В., Авраменко, Л.В. (2009). *Загальна теорія держави і права*. Харків: Право.

⁶ Марченко, М.Н. (2007). *Общая теория государства и права. Академический курс. Т.2*. Москва: Право Норма.

⁷ Латковська, Т.А. (2005). Джерела банківського права: методологічні підходи до визначення. *Держава і право. Юрид. і політ. науки, вип. 28*, 458-460.

Вважаємо доцільним навести позицію Т. А. Латковської, яка зазначає, що на її думку Українській державі, як і всім постсоціалістичним державам, необхідно використовувати великий історичний досвід розвинутих країн. Сьогодні поглиблюється зміна розуміння джерел права і поряд з традиційними нормативно-правовими актами починають розглядатися принципи права¹. Все частіше починають дискутувати з приводу визначення правової природи рішень вищих судових інстанцій. До джерел банківського права починають відносити рішення Конституційного Суду², норми міжнародного права та міжнародні договори³. Різноманітні погляди та наукові дискусії щодо джерел банківського права тільки підкреслюють актуальність, своєчасність та необхідність вирішення багатьох проблем. В умовах сучасної України дослідження джерел банківського права дозволить окреслити їх систему, яка відповідатиме реальній дійсності сьогодення щодо врегулювання банківських відносин для забезпечення удосконалення банківського законодавства.

На думку І.Яковюка, європейська інтеграція як стратегічний орієнтир України має два важливі взаємообумовлені виміри: укладення Угоди про асоціацію зі створенням зони вільної торгівлі та реалізація комплексної програми внутрішніх перетворень в усіх сферах політичного, економічного та соціального життя України, модернізації її правової системи. Успішна реалізація комплексу реформ, спрямованих на забезпечення інтеграції України до ЄС, потребує наукового супроводження не лише нормотворчої, але й інтерпретаційно-правової та правозастосовної діяльності⁴.

У своїй дисертації він зазначає, що поняття «джерело права ЄС» використовується у контексті форм зовнішнього виразу норм права, на підставі яких суб'єкти права ЄС наділяються правами та виконують зобов'язання. Джерела права ЄС беруть свій початок з національних правових систем держав-членів та міжнародного публічного права. Так, існує тісний зв'язок права ЄС з правопорядками держав-членів, з яких воно реєструє правові концепції і принципи, юридичні конструкції. Зв'язок між джерелами права ЄС та міжнародного публічного права обумовлений тим, що основою функціонування Союзу є міжнародні публічні договори, які мають найвищу юридичну силу і визначають правовий статус інших джерел права. Складна правова природа ЄС обумовлює гнучкість і різноманітність способів формування правових норм, а також засобів їх фіксації у формі джерел права, на що вказує, зокрема, використання в ЄС специфічних нормативно-правових актів, а також актів неюридичного характеру та інших джерел, які не властиві як для національних правових систем, так і для системи міжнародного права.

Система джерел права ЄС поєднує неоднорідні за своєю природою джерела (елементи джерел як міжнародного, так і національного права), що засвідчує досягнення компромісу між наднаціональним і міжурядовим методами правового регулювання в ЄС. З урахуванням особливостей побудови правової системи ЄС найбільш повно специфіку його джерел відображає широкий підхід, відповідно до якого джерелами вважаються всі форми закріплення правових норм (як нормативно-правові акти, так і рішення установ ЄС), що є індивідуальними актами, рекомендації та висновки, «м'яке право» (меморандуми, циркуляри, політичні заяви, резолюції), які можуть породжувати юридичні обов'язки у суб'єктів права ЄС як прямо, так і опосередковано⁵.

На нашу думку, право Європейського Союзу (ЄС) об'єктивується та втілюється у великій кількості джерел, що віддзеркалюють різноманітні правові традиції держав-членів цього міждержавного об'єднання. Найбільш поширеним у вітчизняній та західній правовій думці є підхід, згідно з яким коло джерел права ЄС становлять: первинне та вторинне законодавство ЄС, прецеденти Суду ЄС, міжнародні договори з третіми країнами і міжнародними організаціями тощо. Однак, якими б вичерпними ці джерела не були, вони не охоплюють своїм регулюванням всіх питань у праві ЄС. Мабуть тому, останнім часом очевидним є посилення наголосу на застосуванні загальних принципів права, які становлять частину некодифікованого (неписаного) права ЄС⁶.

¹ Нерсисянц, В.С. (2001). *Проблеми общей теории права и государства*. Москва: НОРМА.

² Тосунян, Г.А. (1999). *Банковское право Российской Федерации. Общая часть*: учебник. Москва: Юрист.

³ Заверуха, І.Б. (2002). *Банківське право*: посіб. для студ. Львів: Астролябія.

⁴ Битяк, Ю.П., Яковюка, І.В. (2013). *Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції. Право України*.

⁵ Яковюк, І.В. (2013). *Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз*: монографія. Харків: Право.

⁶ Кернз, В. (2003). *Вступ до права Європейського Союзу*. Київ: Знання.

Як зазначає О. Стрельцова Загалом, термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», що означає початок, основа. В теорії права під принципами права розуміють основні засади, вихідні ідеї, що характеризують зміст права, його закономірності й призначення в суспільстві. Принципи права за своєю сутністю є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Універсальність, загальна значущість, вища імперативність, що притаманні принципам права, зумовлюють їх особливу роль у структурі правової системи¹.

Необхідно відзначити, що кожна сфера діяльності Європейського Союзу має власну систему джерел, різних як за своїм походженням, так і за суб'єктами і застосуванням. Головну групу джерел європейського права утворюють установчі договори. До установчих актів належать, насамперед, Паризький договір 1951 р. про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), Римські договори 1957 р., що започаткували існування Євроатому та Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), а також акти, які доповнюють і змінюють згадані договори і яким держави – члени Європейського Союзу надають характеру установчих актів. До них належать, перш за все, Єдиний європейський акт 1986 р., Маастрихтський договір про створення Європейського Союзу 1992 р., Амстердамський договір 1997 р., Ніццький договір 2001 р., а також Афіньський договір 2003 р. До установчих актів звичайно також відносять «Конвенцію про спільні інститути» й Угоду про злиття, в результаті яких для всіх трьох Співтовариств, а пізніше – і для Європейського Союзу в цілому, була встановлена єдина система інститутів. Крім того, до вищезгаданої групи джерел належать угода, що стосувалася прямих виборів до Європейського парламенту, бюджетні договори, які визначають порядок формування бюджету Співтовариств і Європейського Союзу в цілому, а також усі договори про приєднання до Співтовариств і Союзу².

Ці правові акти характеризуються насамперед верховенством, тобто всі інші норми європейського права повинні відповідати розпорядженням установчих договорів, а інститути Союзу покликані стежити за тим, щоб усі інші нормативно-правові акти не суперечили їм. Крім того, установчі договори є актами прямої дії, інакше кажучи, їх положення діють незалежно від ухвалення національних актів імплементації. Таким чином, через свою юридичну природу установчі акти знаходяться на найвищій сходинці в ієрархії джерел європейського права.

Щодо вторинного права Європейського Союзу, то тут треба зазначити акти, що видаються інститутами ЄС, що є найважливішим різновидом джерел європейського союзу. Вони є основною формою нормотворчої діяльності інститутів ЄС. Основними правовими актами, що видаються інститутами ЄС, є регламенти, директиви і рішення.

- Регламенти (є нормативно-правовим актом загального характеру, що у всіх своїх елементах обов'язковий для всіх суб'єктів права ЄС і є актом прямої дії, тобто він підлягає застосуванню владою і судовими органами всіх держав-членів незалежно від того, чи виступала дана держава за їхнє прийняття чи ні.) Регламент вважається найпотужнішим регулятивним засобом ЄС, оскільки його положення стають автоматично частиною національних правопорядків держав-членів. Його порівнюють із законом у національному праві. Властивості цього правового акту дозволяють усунути проблеми будь-якого міжнародно-правового регулювання, викликані розривом між міжнародним та національними правопорядками.

- Директиви (їх головна відмінність від регламенту полягає в тому, що в директиві, як правило, вказуються мета і результати, які повинні бути досягнуті, однак національній владі надається право самій визначати, в якій формі чи за допомогою яких процедур і механізмів ця мета може бути досягнута.) Директива може покладати на держав-членів різні види зобов'язань, а також може навіть зобов'язувати інституції ЄС. Так, у директиві можуть міститися основні зобов'язання держав-членів – норми, що визначають питання, яких стосується директива, таким чином окреслюючи сферу її застосування та часто вказуючи на її мету. Ці норми також описують, часто досить деталізовано, ту правову та/або фактичну ситуацію, яку держави-члени повинні створити в результаті імплементації; при цьому може бути вказано спосіб, у який ця ситуація повинна бути реалізована.

- Рекомендації та висновки (не обов'язкові до виконання, проте Суд ЄС постановив, що вони мають враховуватись при прийнятті рішень) Відсутність юридично обов'язкової сили в цих актів означає: (1) у випадку конфлікту з юридично обов'язковим актом *пріоритет* матиме останній;

¹ Королєв, А.И., Явич, Л.С. (1982). *Теория государства и права*. Ленинград.

² Кашкин, С.Ю. (2002). *Право Европейского Союза*. Москва: Юрист.

(2) вони не здатні породжувати для приватних осіб права, які можуть бути захищені в національних судах.

- Рішення (це акти індивідуального, а не загального характеру. Будучи обов'язковими для своїх адресатів, вони, як правило, стосуються спеціальних, вузьких, нерідко технічних питань і обов'язкові тільки для тих суб'єктів, яким вони адресовані. Причому адресатом не обов'язково повинна виступати держава, це можуть бути певні категорії юридичних осіб або навіть окремі юридичні особи.) Рішення, на відміну від регламентів або директив, можуть бути оскаржені в Суді ЄС приватними особами.

Окрему категорію актів складають юрисдикційні акти - рішення Суду. Правовий режим рішень, що виносяться Судом ЄС, дозволяє говорити про те, що ці рішення утворюють одне з найважливіших джерел права Європейського Союзу. Це підтверджується в рівній мірі тим, що рішення Суду ЄС носять остаточний характер і обов'язкові для всіх суб'єктів права ЄС. Невиконання рішень Суду тягне за собою застосування санкцій, передбачених засновницькими договорами. На них цілком поширюються такі принципи права міжнародних договорів, як обов'язковість дотримання (*pacta sunt servanda*), незмінюваність в односторонньому порядку, верховенство стосовно внутрішніх джерел права, та інші. формально правило прецеденту в праві ЄС не закріплено (як це має місце в країнах англо-американської правової сім'ї), з аналізу сучасного розвитку цього права можна дійти висновку, що прецеденти судових органів ЄС є важливим джерелом права. Такий висновок можна зробити з огляду на: 1) особливості права ЄС (специфіку установчих договорів, що містять загальні правові приписи, які необхідно конкретизувати на практиці); 2) особливого місця судів ЄС в інституційній системі; 3) значення рішень судів ЄС у правопорядку Союзу. Так, за допомогою прецеденту значно деталізуються положення установчих договорів та норми права ЄС; у прецедентах подаються єдині норми, стандарти, необхідні для ефективного функціонування Союзу в цілому; такі судові роз'яснення набувають нормативного характеру, обов'язкового для дотримання всіма суб'єктами права ЄС; за допомогою прецеденту судових органів ЄС здійснюється значний регулюючий вплив у національних правопорядках держав-членів.

Специфіка міжнародних договорів, що укладаються ЄС, полягає в тому, що їхні положення не повинні суперечити установчим договорам.

Як стверджує М.Ентін, джерела права Європейського Союзу в галузі зовнішньої політики мають якісно інший характер. Для розуміння їх сутності важливу роль відіграє аналіз цілей Спільної зовнішньої політики, оскільки, згідно з твердженням М. Л. Ентіна, вони «мають вищу юридичну силу в ієрархії норм права ЄС і комунітарного права. І вторинне право, що формується інститутами Союзу, і законодавство держав-членів, й управлінські рішення повинні їм відповідати. Точно так само їм мають відповідати всі практичні дії інститутів Союзу і владних органів держав-членів»¹.

Відтак можна стверджувати, що система джерел права ЄС суттєво відрізняється від національного та міжнародного права. Зокрема, в міжнародному праві відсутній вичерпний перелік джерел та їх ієрархія, окрім цього можна говорити про недостатню структурованість. Натомість праву ЄС притаманні відносна вичерпність переліку джерел, ієрархічність джерел, тому, як наслідок, це право є добре організованим, систематизованим і внутрішньо узгодженим.

Система джерел банківського права ЄС змінювалася паралельно із розвитком об'єднаних процесів у Європі. Сьогодні вона складається із джерел, що поділяються за юридичною природою на первинні (договірні) та вторинні (спеціалізовані акти законодавства ЄС).

Основною формою узгодження правового регулювання банківської діяльності в ЄС стали директиви. Поступове збільшення кількості таких актів призвело до укладення єдиної кодифікованої директиви. Проте, це не виключає у подальшому зміни певних положень відповідно до потреб ринку банківських послуг ЄС.

Значний вплив на зміст актів банківського законодавства ЄС несуть рекомендації Базельського Комітету з питань банківського нагляду. Він викликаний необхідністю встановлення мінімальних вимог до пруденційного нагляду на рівні ЄС. Поступове встановлення основних положень такого нагляду показує необхідність підтримки стабільності банківських систем. Удосконалення таких вимог у кожній державі залежить від особливостей її банківської системи.

¹ Ентін, М.Л. (2004). *Правові основи зовнішньої політики і політики у сфері оборони та безпеки ЄС*. Київ: ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка.

Необхідно також відмежовувати джерела банківського права ЄС від джерел банківського права держав-членів Союзу. Підставою для цього є поширення дії актів органів ЄС на всіх держав-членів. Натомість, якщо виділяти джерела національного банківського законодавства держави-члена, то до їх системи обов'язково мають включатися як джерела банківського права ЄС, так і міжнародні угоди, укладені поза структурою ЄС, якими регулюються питання здійснення окремих видів банківських операцій.

Таким чином, аналізуючи наведені у статті, різні погляди на розуміння джерел права, вважаємо, що джерела банківського права являють собою систему його зовнішніх форм, яка складається з правових норм суб'єктів правотворення. Проведений аналіз розкриває проблематику пов'язану із джерелами права, засвідчує її не досконалу розробленість у сучасній вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі. Складнощі з визначення джерел права передусім пов'язані з відсутністю чітких критеріїв визначення джерел права як в Україні, так і в Європейському Союзі. Не викликає сумніву, що більшість джерел права ЄС мають унікальні особливості, що вирізняють їх від джерел міжнародного права, так само як і від національного права держав – членів Європейського Союзу.

References

1. Topolevskyy, R. (2003). Sistema dzherel prava: geneza, genetichni zv'yazki. *Pravo i bezpeka*, 2, 4, 80-82.
2. Topolevskyy, R. (2002). *Legislative regulation of the freedom of gatherings in the system of the Ukrainian legal sources: a collision, a misunderstanding or a joke? Freedom of peaceful assemblies and freedom of associations in Ukraine*. Kharkiv: Folio, 44-50.
3. Nalivayko, L. R., Belyaeva, M. V. (2013). *Tlumachniy terminologichniy slovnik z konstitutsynogo prava*. Kyiv: «Hay-Tek Press».
4. Tihomirova, L. V. (2008). *Yuridicheskaya entsiklopediya*. Moskva: Izd. Tihomirova M. Yu.
5. Tsvik, M. V., Petrishin, O. V., Avramenko, L. V. (2009). *Zagalna teorIya derzhavi i prava*. Kharkiv: Pravo.
6. Marchenko, M. N. (2007). *Obschaya teorIya gosudarstva i prava. Akademicheskij kurs. T.2*. Kharkiv: Pravo Norma.
7. Latkovska, T. A. (2005). Dzherela bankIvskogo prava: metodologIchni pldhodi do viznachennya. *Derzhava i pravo. Yurid. I polIt. nauki, vip. 28*, 458-460.
8. Nersesyants, V. S. (2001). *Problemyi obschey teorii prava i gosudarstva: ucheb. dlya vuzov*. Moskva: NORMA.
9. Tosunyan, G. A. (1999). *Bankovskoe pravo Rossiyskoy Federatsii. Obschaya chast: uchebnik*. Moskva: Yurist'.
10. Zaveruha, I. B. (2002). *BankIvske pravo: posib. dlya stud. L'viv: AstrolyabIya*.
11. Bityak, Yu. P., Yakovyuk, I. V. (2013). *Derzhavniy suverenitet v umovah Evropeyskoyi integratsiyi*. Kyiv: «Pravo UkraYini».
12. Yakovyuk, I. V. (2013). *Pravovi osnovi integratsiyi do ES: zagalnoteoretichniy analiz: monografiya*. Kharkiv.
13. Kernz, V. (2003). *Vstup do prava Evropeyskogo Soyuzu*. Kyiv: Znannya.
14. KorolYov, A. I., Yavich, L. S. (1982). *Teoriya gosudarstva i prava*. Leningrad.
15. Kashkin, S. Yu. (2002). *Pravo Evropeyskogo Soyuzu*. Moskva: Yurist'.
16. Entin, M. L. (2004). *Pravovi osnovi zovnishnoyi politiki i politiki u sferi oboroni ta bezpeki ES*. Kyiv: IMV KNU Im. Tarasa Shevchenka.